

UOT 369.04

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PENSİYA SİSTEMİNİN MAHİYYƏTİ
VƏ BU SAHƏDƏ XARİCİ TƏCRÜBƏNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ**¹MƏMİYEV CAVİD MƏHƏRRƏM oğlu²BÜNYADOV ZAHİD VAHAB oğlu³ADIGÖZƏLOVA GÜNEL RÜSTƏM qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2- baş müəllim, 3- müəllim
bunyadov82@mail.ru**Açar sözlər: dövlət, sosial, yardım, müdafiə, pensiya*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin uğurla reallaşdırdığı sürətli inkişaf strategiyası nəticəsində dayanıqlı makroiqtisadi sabitlik və davamlı iqtisadi artım təmin olunmuşdur. Ölkəmizdə əhalinin rifah halının yüksəldilməsi və güclü sosial müdafiə sisteminin qurulması sahəsində əsaslı uğurlar qazanılmışdır. Uğurla aparılan sosial-iqtisadi siyasət əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2016-cı ildə də öz nəticələrini vermiş, 2017-ci ildə sosial-iqtisadi tərəqqi davam etmişdir. Bu əsasda respublikamızın müasir standartlara cavab verən, vahid prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən və bütün məşğul əhalini əhatə edən sığorta-pensiya sistemi də inkişafdadır. Pensiya təminatı sistemi dövlətin həyata keçirdiyi sosial müdafiə siyasətinin ən mühüm və əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycanın pensiya sistemi iqtisadi həyatın pensiyaçıların sosial müdafiəsi ilə uzlaşdırılmasını təmin edir. 2016-cı ilin nəticələrinə görə, yaşa görə əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği 192,3 manatdır və ölkə üzrə orta aylıq əməkhaqqının 43,5 faizini təşkil edir ki, bu da Avropa Sosial Xartiyasının tələblərinə tam cavab verir.

Pensiya təminatının bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bu xüsusiyyətlər bu sahədə radikal, birmərhələli islahatların həyata keçirilməsini istisna edir [1,125]. Bu islahatlarla hamının mənafeyini, istəklərini tam təmin etmək də elə asan deyildir. Digər tərəfdən pensiyaçıların və pensiyaya çıxmaq istəyənlərin əmək fəaliyyətinin, iş stajının müəyyən hissəsi sovet dövrünə, müstəqilliyin ilk illərinə, keçid dövrünə təsadüf edib və bu dövrdə də əməkhaqqları eyni cür olmayıb, bəzən onların nominal dəyəri artsa da, real dəyəri əksinə olub. Bütün qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, pensiya islahatları mükəmməl qanunvericilik aktlarına söykənməli, hüquqi cəhətdən dəqiq tənzimlənməlidir. Ən nəhayət, pensiya islahatlarının həyata keçirilməsi üçün güclü iqtisadi əsaslar, maliyyə təminatları olmalıdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyasının gerçəkləşməsi bu islahatlar üçün əlverişli maliyyə təminatını yaratmışdır.

Təcrübə göstərir ki, pensiyalar, onların məbləği, növləri, ödənilmə qaydaları və s. hər bir ölkədə mövcud olan pensiya təminatı sistemindən asılıdır. Ümumiyyətlə, dünyada 3 pensiya təminatı sistemi mövcuddur. Bunlara: həmrəylik prinsipinə əsaslanan “bölüşdürücü”, fərdi uçota əsaslanan “yığım” və bunların hər ikisinin paralel fəaliyyət göstərdiyi “qarışıq” pensiya təminatı sistemləri daxildir. Azərbaycanlı iqtisadçılar Ə.T.Nağıyev və V.A.Mütəllibova isə bundan fərqli olaraq, pensiya təminatı sisteminin 2 konsepsiyasının (yığım və bölüşdürücü) mövcudluğunu göstərirlər [2,115]. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatda bəzən “üçsəviyyəli pensiya təminatı sistemi” anlayışı ilə paralel “çoxsəviyyəli pensiya təminatı sistemi” anlayışı da işlədilir. Belə ki, V.Bessarab çoxsəviyyəli pensiya təminatı sisteminə “həmrəylik” sistemini (I səviyyə), “yığım” sistemini (II səviyyə) və könüllü “yığım” sistemini (III səviyyə) aid edir.

Üçsəviyyəli pensiya təminatı sisteminə aşağıdakılar aiddir: Birinci səviyyə dövlət tərəfindən verilən minimum pensiya təminatı – bunu çox vaxt baza pensiya da adlandırırlar; İkinci səviyyə – əmək stajını və orta aylıq əməkhaqqını nəzərə alan məcburi dövlət sığortası; Üçüncü səviyyə isə –

sığorta olunan şəxslərin şəxsi hesablarında yığılan sığorta ödəmələri hesabına verilən pensiyaları əhatə edir.

Üçsəviyyəli pensiya təminatı sistemindən daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən Qərbi Avropa ölkələrində istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, “həmrəylik” prinsipinə əsaslanan “bölüşdürücü” pensiya təminatı sisteminin özü də ikisəviyyəlidir. Birinci səviyyəyə baza və ya sosial pensiyalar daxildir. İkinci səviyyə əmək və ya sığorta pensiyalarıdır. “Bölüşdürücü” pensiya təminatı sistemində əmək pensiyaları həmrəylik prinsipi əsasında (işləyən vətəndaşların ödədikləri sosial sığorta üzvlük haqları hesabına çıxır) ödənilir. Əmək pensiyalarının məbləği müəyyən olunarkən pensiyaya çıxan şəxslərin əmək stajı, çalışdıqları müddətdə aldıkları əməkhaqqılar müvafiq olaraq ödədikləri sosial sığorta üzvlük haqları əsas götürülür. Ümumiyyətlə, “bölüşdürücü” pensiya təminatı sistemi müxtəlif nəsillər arasındakı həmrəylik prinsipi əsasında formalaşan pensiya sistemidir. “Yığım” sistemində əmək pensiyaları əməkçilərin hər birinə pensiyaya çıxdıqdan sonra əmək fəaliyyətləri dövründə məcburi qaydada ödədikləri sosial sığorta haqlarına uyğun olaraq ödənilir. İstər yığım, istərsə də bölüşdürücü sistemdə dövlət pensiya sığortası (əmək pensiyası) mühüm yer tutur. Əmək pensiyası yuxarıda qeyd olunduğu kimi, insanların əmək qabiliyyətli yaşda olduğu dövrdə əmək stajına və pensiya fonduna keçirdiyi vəsaitlərə uyğun olaraq hesablanır. Pensiya təminatı sisteminin üçüncü səviyyəsi vətəndaşların könüllülük prinsipi vasitəsilə müxtəlif özəl pensiya qurumları ilə bağladıkları müqavilə əsasında həyata keçirilir.

Əlavə pensiya təminatı işəgötürənlərin və vətəndaşların könüllü ödəmələri hesabına formalaşır. Bu zaman dövlətin qanunvericiliyinə uyğun şəkildə əmək şəraitindən asılı olaraq, vaxtından qabaq pensiyaya çıxanların ödəmələri həyata keçirilir. Məsələn: Hollandiyada peşə pensiyası əlavə könüllü pensiya sistemi çərçivəsində çıxış edir. Bu işəgötürənlərin təşəbbüsü ilə və ya hər hansı müəssisə səviyyəsində kollektiv razılaşma əsasında yaradılmış bir sistemdir. Bu pensiya sistemi lord Bevericin konsepsiyası əsasında yaradılmışdır. Dövlət pensiya sistemində sosial təminat minimum səviyyədə olduğundan inkişaf etmiş ölkələrdə əlavə könüllü pensiya sistemi daha geniş yayılmışdır.

Almaniyada da Hollandiyada olduğu kimi, əlavə pensiya sistemi könüllü xarakter daşıyır [3, 76]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1992-ci ildə Almaniyada özəl sektorda çalışan işçilərin 46,7%-i əlavə pensiya təminatı sistemi ilə əhatə olunmuşdu. Əlavə pensiya təminatına aid vəsaitlər vergiyə cəlb olunmurlar. O, sosial qanunvericiliklə tənzimlənir və aşağıdakı təşkilati-hüquqi formalarda sığorta kompaniyaları vasitəsilə həyata keçirilir, pensiya aktivləri müəssisənin xüsusi vəsaitlərindən ayrılır və müəssisənin pensiya sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərir; pensiya aktivləri müəssisədən ayrılır və müstəqil pensiya təşkilatları tərəfindən idarə olunur.

İsveç, Norveç və Finlandiyada isə müəssisə tərəfindən təyin olunan əlavə peşə pensiya təminatı sistemi, Kanadada ayrı-ayrı müəssisə və kompaniyaların tabeliyində, işçilərin kollektiv razılığı əsasında əlavə pensiya təminatı sistemi fəaliyyət göstərir. Fransa və İsveçrədə əlavə peşə pensiya sığorta sistemi işəgötürənlər tərəfindən məcburi olaraq maliyyələşdirilir. Böyük Britaniyada da məcburi əlavə peşə pensiya sığorta sistemi mövcuddur. Bu ya dövlət sistemi çərçivəsində, yaxud da ayrılıqda kompaniyanın pensiya təminatı sistemi kimi fəaliyyət göstərir.

Pensiyaların növləri, pensiya sistemləri, pensiya almaq hüququ qazanan vətəndaşların tərkibi və sosial sığorta haqlarının yığılması və ödənilməsi formaları istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir-birindən fərqli şəkildə həyata keçirilir. Bir çox ölkələrin pensiya modelləri arasında müəyyən oxşarlıq olsa da, hər bir ölkənin özünün bu sahədəki qanunvericiliyinə və həyata keçirilən sosial siyasətinə, iqtisadi sisteminə, iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, tarixi adət-ənənələrinə uyğun olaraq onun pensiya modeli formalaşır. Hətta Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə də vahid pensiya təminatı sistemi yoxdur və bu birliyə daxil olan ölkələrdə müxtəlif pensiya modelləri fəaliyyət göstərir.

Almaniyada (1980) və Avstriyada (1989) 100 ildən də çoxdur ki, məşhur Bismark sisteminin tətbiq olunmasına baxmayaraq, bu ölkələrdəki modellər əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənir.

Məsələn: XX əsrin 50-ci illərinə kimi Avstriyada və Almaniyada sığorta sahəsində gözlənilməz hadisələrdən sığortalanmaq üçün qruplar üzrə müəyyən olunmuş müəssisə tarifləri fəaliyyət göstərirdi. 50-ci illərdə isə Avstriya belə bir sistemdən imtina edərək vahid tarif sisteminə keçdi. Almaniyada isə pensiya təminatı sistemi, əsasən, dövlətin nəzarətindədir və nəsillərin həmrəylik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Qeyd edək ki, Almaniyada “bölüşdürücü” sistem üstünlük təşkil edir, bunun əksinə olaraq könüllü pensiya sistemi kiçik miqyasda fəaliyyət göstərir. Almaniyanın pensiya sistemini xarakterizə edən ən mühüm cəhət pensiya risklərinə dövlət təminatının və indeksləşdirmə mexanizminin olmasıdır.

Fransanın pensiya təminatı sistemi dünyada ən mürəkkəb sistemlərdən hesab olunur [4,101]. Bu ölkədə 100 əsas, 300-dən çox əlavə pensiya ödənişi növü var. Fransanın pensiya sistemi, əsasən, iki: 1) “yığım”; 2) “həmrəylik” prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Fransada bölüşdürücü sistem geniş, könüllü sistem isə Almaniyada olduğu kimi, kiçik miqyasda mövcuddur.

Böyük Britaniyada sosial təminat sistemi sosial sığorta və sosial yardım sistemlərindən ibarətdir. Burada pensiya təminatının bölüşdürücü əsasla baza və gəlirlə bağlı olan alternativ pensiya sistemi kimi iki pilləsi vardır. Bu ölkənin pensiya təminatı sistemi ilə respublikamızın pensiya təminatı sistemi arasında müəyyən oxşarlıq vardır. Belə ki, Böyük Britaniyada maddəli işçilər və işəgötürənlər Milli Sığorta Fonduna (ölkəmizdə DSMF-ə) sosial sığorta haqları ödəyirlər və vergilər hesabına formalaşan fondlardan pensiya sisteminin xərcləri üçün əlavə dotasiyalar verilir.

Almaniyada olduğu kimi, Böyük Britaniyada da pensiyalar indeksasiya olunur və işçilərin sosial sığorta haqları ödəməli olduqları əməkhaqqının minimum və maksimum məbləği dövlət tərəfindən müəyyən olunur. Böyük Britaniyada əlavə olaraq peşə pensiya təminatı sistemi də fəaliyyət göstərir. Bu sistem işəgötürənlər tərəfindən yaradılır. Bu ölkədə pensiya təminatı sisteminin spesifik xüsusiyyəti Almaniya sistemindən fərqli olaraq, dövlətin tam nəzarətində olmamasıdır. Dövlət pensiya təminatı sisteminin başlıca məqsədi baza pensiyaların verilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Böyük Britaniyanın pensiya fondu Avropada ən çox gəlir gətirən fondlar hesab olunur. Buna səbəb fondların vəsaitlərinin böyük hissəsinin səhmlərə qoyulmasıdır. Səhmlər digər qiymətli kağızlara nisbətən daha riskli hesab olunsa da, eyni zamanda həm də daha çox gəlir gətirirlər.

İtaliyada isə uyğun sosial sığorta, pensiya sığortası, sosial təhlükəsizlik üzrə milli institutlar fəaliyyət göstərir. İtaliyada fəaliyyət göstərən strukturun digər Avropa ölkələrində oxşarı yoxdur. Bu ölkə 1995-ci ildən fərdi yığım sisteminə keçmiş və bu prosesin 40 ilə tamamlanması nəzərdə tutulmuşdur. Fəaliyyət göstərən pensiya təminatı sistemi məcburi sosial sığorta prinsiplərinə əsaslanan bölüşdürücü sistemdir. İtaliya pensiya sisteminin ən mühüm cəhəti pensiyaların indeksləşdirilməsi mexanizminin təkml olmasıdır.

İsveçdə pensiya təminatı 2 prinsip əsasında qurulmuşdur: birincisi, baza (sosial pensiyalar), ikincisi, əvvəlki əməkhaqqı əsasında itirilmiş gəlirlərin kompensasiyası formasında sığorta pensiyalarıdır. İsveçdə məcburilik prinsipi üstünlük təşkil edir. Əhali 3 mənbədən əmək pensiyaları alırlar: milli baza pensiyası, milli əlavə pensiya, müqavilə əsasında. Milli baza və milli əlavə pensiyalarda iştirak məcburidir, müqavilə əsasında əmək pensiyaları isə Həmkarlar İttifaqları ilə işəgötürənlər arasındakı müqavilə əsasında həyata keçirilir. Milli baza pensiya yaşlı insanların minimum tələbatına zəmanət verir. İsveçdə milli baza pensiyalarının məbləği orta aylıq əməkhaqqının 20%-ni təşkil edir. Maddəli işçilər və sərbəst məşğul olanlar 3 ildən az olmayaraq məcburi sosial sığorta haqqı ödədikdə onlara əməkhaqqına müvafiq olaraq, milli əlavə pensiya verilir. Bundan başqa, insanlar fərdi qaydada, öz arzuları ilə xüsusi pensiya da ala bilərlər. İsveçin də pensiya sisteminə bir qrup insan: təyyarəçilər, rəqqaslar erkən pensiyaya çıxmaq hüququna malikdirlər.

İsveçdə də İsveçdə olduğu kimi, 2 cür: baza pensiyalar və əməkhaqqına görə müəyyən olunan sığorta pensiyaları mövcuddur. Burada pensiyaya çıxan vətəndaşlar milli əsas, milli əlavə və

müqavilə əsasında əmək pensiyası alırlar. Milli əsas və milli əlavə pensiyada iştirak məcburi, müqavilə əsasında əmək pensiyaları isə könüllü xarakter daşıyır. İsveçdə olduğu kimi, burada da məcburilik prinsipi üstünlük təşkil edir. Mütəxəssislər İsveçrənin pensiya sistemini “sığorta metodu vasitəsilə realizə olunan sosial ədalət prinsiplərinin praktiki tətbiqinə ən bariz nümunə kimi göstəririlər”. İsveç, Yaponiya və ABŞ-da yığım və bölüşdürücü sistemlərin hər ikisindən istifadə olunur.

ABŞ-da 60 ildən çoxdur ki, xüsusi yığım və dövlət bölüşdürücü pensiya təminatı sistemləri fəaliyyət göstərir. Lakin son illərdə ABŞ-ın dövlət bölüşdürücü pensiya təminatı sisteminin maliyyə vəziyyətinin getdikcə pisləşməsi müşahidə olunur. ABŞ-da pensiya fondları aparıcı mülkiyyətçilərdir. Onlara Amerika iqtisadiyyatının bütün kooperativ səhmlərinin yarısından çoxu və bütün səhmlərin təxminən dördüdə biri aiddir. Hazırda pensiya fondları ABŞ-da ölkənin maliyyə aktivlərinin beşdə birinə sahibdir.

Pensiya təminatı sahəsində tətbiq olunan beynəlxalq təcrübədən hasil olunan nəticələr aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq Əmək Təşkilatının, eləcə də Avropa Şurasının sosial təminat sahəsində müvafiq konvensiyaları və tövsiyələri bir qayda olaraq qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə təminatları nəzərdə tutmaqla yanaşı, bu ödənişlərin məcburi sosial sığorta vasitəsilə gerçəkləşdirilməsi mexanizmlərinə istinad edir;
- Beynəlxalq təcrübədə pensiyaların maliyyələşdirilməsi həmrəylik, yığım, habelə bu modellərin birləşməsindən ibarət pensiya sistemləri əsasında həyata keçirilir;
- Qabaqcıl ölkələrdə bu maliyyələşmə modellərinin müxtəlif nisbət və formada birləşməsinə əsaslanan pensiya təminatı sistemləri daha geniş yayılmışdır;
- Hazırda dünyada qlobal iqtisadi və demoqrafik amillərin təsiri ilə pensiya təminatı sahəsinin inkişafı tendensiyaları maliyyə dayanıqlığının etibarlı şəkildə təmin edilməsi istiqamətində tədbirlərlə müəyyənləşir;
- Qlobal maliyyə böhranı şəraitində vəsaitlərin dəyərsizləşməsi ilə bağlı üzvləşən ciddi problemlər pensiya təminatı sahəsində vətəndaşların iştirakının məcburi qaydadan daha çox könüllülük əsasında həyata keçirilməsinə üstünlük verilməsi meyillərini gücləndirmişdir.

Elmi yeniliyi: Pensiya və müavinətlər əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş başlıca təyinatdır. Məqalədə pensiya sistemlərinin mahiyyəti açıqlanır, bu sahədə müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilən xarici təcrübə öyrənilir və gələcəkdə ölkəmizdə bu sahədə addımlar atılması nəzərə alınır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də, tələbə və gənclər sosial müdafiəyə yönəldilən pensiya sistemləri, həmçinin inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən pensiya sistemləri haqqında ətraflı məlumat əldə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və korporativ təhlili. Bakı: Azərbaycan, 2003, 256 s.
2. İsmayılov İ., Mürşüdoğlu R. Sosial təminat hüququ və onun tətbiqi problemləri. Bakı: Qanun, 2001, 224 s.
3. Григорьева И.А. Социальная политика и социальное реформирование в России в 90-х годах. СПб.: 1998
4. Всемирная встреча на высшем уровне в интересах социального развития. Копенгаген, 5-12 марта 1995 г. М.: 1995.
5. Səfərov S. İqtisadi siyasət strategiyası: konseptual əsasları. Bakı: Azərneşr, 2000.
6. Əliyev A., Qasimov N. Azərbaycanın sosial inkişafında islahatların rolu. Bakı: Poliqraf MMC, 1998, 192 s.
7. Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunu.

8. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 42 s.
9. Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2003.
10. Əşrəfova R.S. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2007, 260 s.
11. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı: MBM, 2012.
12. 2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı konsepsiyası. www.president.az.
13. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
14. Волгин Н.А. Социальная политика. М.: Экзамен, 2006, 736 с.
15. Трудовое и социальное право зарубежных стран. Сравнительно правовое исследование/ Под.ред. Э.Б.Френкль. М.: Юристъ, 2002, 687 с.

РЕЗЮМЕ
ЗНАЧЕНИЕ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ И ИЗУЧЕНИЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА В
ЭТОЙ ОБЛАСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
Мамиев Д.М., Буньядов З.В., Адыгезелова Г.Р.

Ключевые слова: *государство, социальный, помощь, защита, пенсия*

Пенсионное обеспечение – особая область социальной защиты. Проводимые в области пенсионного обеспечения реформы имеют соответствующую законодательную базу. Опыт показывает, что пенсии, их размер, виды и формы оплаты зависят от существующей в каждой стране своей системы обеспечения.

SUMMARY
ESSENCE OF PENSION SYSTEMS OF AZERBAIJAN REPUBLIC AND
STUDYING FOREIGN EXPERIENCE IN THIS FIELD
Mamiyev J.M., Bunyadov Z.V., Adigozelova G.R.

Key words: *state, social, aid, defense, pension*

Pension insurance is a special area of social protection. The legislative base for the reform of the pension system has followed the following development path. Practice shows that pensions, their amount, types, rules of payment and etc. depend on the existing pension system in each country.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.07.2017
	Son variant	26.12.2017